

ТМ	Г. XXXVI	Бр. 3	Стр. 1355-1369	Ниш	јул - септембар	2012.
----	----------	-------	----------------	-----	-----------------	-------

UDK 316.74 : 82 821.163.41-31.09

Прегледни рад

Примљено: 15. 02. 2011.

Ревидирана верзија: 10. 08. 2012.

Жељка Манић

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Департман за социологију

Београд

ПРОМЕНЕ У ПОСЛЕРАТНОМ БЕОГРАДУ ПРЕМА РОМАНИМА НАШИХ ПИСАЦА

Апстракт

Чланак се бави друштвеном и еколошком структуром Београда и њиховим променама приказаним у романима домаћих писаца насталих након Другог светског рата. Друштвена структура је схваћена као друштвена слојевитост, а акценат је на перцепцији грађанског слоја. Под еколошком структуром се подразумевају природно окружење, техничка средина, градске зоне, квартави. Рад је заснован на романима *Ходочашће Арсенија Његована* Борислава Пекића, *Пријатељи* Слободана Селенића и *Лагум* Светлане Велмар Јанковић.

Намера је да се покаже да роман може бити извор података од значаја за социологију. Једна од категорија испитивања које се могу разликовати у социологији књижевности примењена је у овом чланку: начин на који књижевност треба да буде или јесте одраз друштва из ког потиче.

Кључне речи: Београд, социологија књижевности, грађански слој, роман, промене

CHANGES IN POST-WAR BELGRADE IN SERBIAN WRITERS' NOVELS

Abstract

This paper deals with the social and ecological structure of Belgrade and the changes depicted in the novels written by Serbian writers after the Second World War. Social structure is understood as social stratification, and the emphasis is on the perception of the middle class. Ecological structure comprises the natural surroundings, technological environment, city zones, and districts. The paper is based on the novels *Pilgrimage of Arsenije Njegovan* by Borislav Pekić, *Friends* by Slobodan Seenić and *Lagum* by Svetlana Velmar-Janković.

The intention is to show that the novel can be the source of data which are relevant to sociology. One of the research categories which can be identified in the sociology of literature is applied in this article: the manner in which literature should be or is the reflection of the society from which it originates.

Key Words: Belgrade, Sociology of Literature, Middle Class, Novel, Changes

ОДНОС ДРУШТВА, ГРАДА И КЊИЖЕВНОСТИ

Неоспорна је веза између друштва и града, односно промена глобалног друштва и њима условљених промена урбаног феномена. Свака значајнија промена у области економске организације друштва, социјалне стратификације, технолошких иновација, културних образаца, политичког устројства уцртава се у урбане матрице (Петровић, 2000, стр. 410). Град се састоји из већег броја различитих структура, а у овом чланку ће пажња бити усмерена првенствено на друштвену и еколошку. Најзначајније структуре које социолошки треба проучавати су *еколошка* структура (природна и техничка средина, градске зоне, четврти, итд.), *демографска* структура (природно и механичко кретање становништва, старосна, полна и друга обележја становништва), *економско-професионална* структура (типови својине, делатности, занимања, итд.), *политичка* структура (организационо-политички систем), *друштвена* структура (у ужем смислу схваћена као друштвена слојевитост), као и структурни елементи културног развоја и стандарда који посебно утичу на формирање друштвених и личних потреба што обликује одређени начин живота (Вујовић, 1990, стр. 62).

Књижевност одражава друштво, исто као и град. Синтагму *књижевност као израз друштва* створио је Луј де Бонал (Louis de Bonald) још 1796. године. Када су у питању односи између књижевности и друштва, могуће је разликовати три категорије испитивања:

1. социјални положај писца и природа његовог односа према публици – најочигледнија и најчешће проучавана категорија; 2. начин на који књижевност треба да буде или јесте одраз друштва у ком настаје – шира и неодређенија категорија; 3. проблеми социјалне функције књижевности и степена поклапања књижевних са социјалним вредностима – најопштија категорија (Вот, 1990). Друга категорија испитивања односа између друштва и књижевности је од кључног значаја за овај рад.

Синтагма књижевност као израз друштва је крајње једноставна и варљива у својој једноставности. С једне стране, свако је писање одраз друштва јер садржи елементе социјалног порекла, кренувши од језика писца. С друге стране, књижевност се не може сматрати потпуно поузданим изразом друштва. Социјално искуство сваког појединца је у много чему идиосинкратично, а ако је он уз то и писац, то даје боју избору и приказивању сваке потанкости друштва у његовим делима (Вот, 1990, стр. 293). Исто толико је истинито да књижевност којој није циљ одражавање социјалне стварности ипак то чини. Књижевност, дакле, одражава друштво, али га обично одражава у различитој мери посредно и селективно (Вот, 1990, стр. 294).

Када је однос града и књижевности у питању, постоји мало социолошких радова насталих на основу проучавања садржине књижевних дела усредсређених на град¹. Социолошким проучавањем садржина књижевних дела бавио се Анри Заламански (Henri Zalamski), по његовим речима, помало занемариваним правцем истраживања. На Универзитету у Бордоу је 1969-1970. године са студентима Семинара за социологију књижевности проучавао три проблема: град, колонијализам и брачни пар. Намера је била да се прочита што више дела и разврстају њихове теме. Затим је требало видети каква обавештења пружају о наведеним предметима проучавања и уочити какви закључци проистичу из прочитаних дела. Сваки писац даје свој одговор на једну проблематику своје епохе: проучавајући садржину савремених дела, установићемо како савремени писци приступају проблемима нашег времена и каква решења за њих налазе (Заламански, 1990, стр. 145).

Ваља поменути чланак у ком је аутор покушао да чита једно књижевно дело као историјски извор, полазећи од претпоставке да је књижевно дело својеврсно сведочанство свог времена и да самим тим садржи за историчара вредне чињенице (Милорадовић, 1997). Извор који је користио је роман *Радецки-мари* Јозефа Рота, у којем

¹ На тему *Друштвени живот Београда између два рата у делима наших прозних писаца (анализа романа и приповедака)* одбрањен је дипломски рад 1977. године на Одељењу за социологију Филозофског факултета у Београду, али је недоступан заинтересованим читаоцима.

је кроз пропадање породице Трот приказана пропаст Хабсбуршке Монархије и њеног система вредности. Показало се да су квалитет и количина идентификованих историјских садржаја превазишли аутора очекивања. Оне у литературу неминовно доспевају, јер је сваки писац одређен околностима у којима ствара и, хтео-не хтео, производ је и учесник историјског процеса (Милорадовић, 1997, стр. 241).

Роман се ретко користи као извор социолошких података иако то јесте. Социологија се у својим истраживањима не може ограничити на изворне податке које сама ствара за специјално научне потребе, него мора користити и разне друге изворе података који у друштву настају независно од истраживања (Милић 1996, стр. 531).

ПРОШЛОСТ БЕОГРАДСКОГ СОЦИЈАЛНОГ ПРОСТОРА

Ради разумевања друштвене и еколошке структуре Београда и њихових промена неопходно је осврнути се на прошлост београдског социјалног простора и друштвени контекст пре и током периода обухваћеног романима који ће се анализирати.

Последњу четвртину 19. века у Београду карактерише буран развитак града са све израженијом социјалном диференцијацијом (Вујовић, 1990). Иако је донет Грађевински законик и правилник за град Београд, изградња станова је била неконтролисана крајем 19. и почетком 20. века. Након Првог светског рата долази до стамбене кризе. Власници предратних стамбених објеката су руковођени лако и брзом зарадом започели са обновом и подизањем најамних зграда. Моћни и богати су градили велике станове на Теразијама, у Кнез Михаиловој, Улици Милоша Великог, и подизали виле на Котез Неимару, Сењаку, Дедињу, са раскошним салонима за пријем, баштама, посебним зградама за послугу. Такво стање је пресечено почетком Другог светског рата.

Пред крај рата и почетком послератног периода, до доношења Устава из 1946. године, предузимане су различите мере које су омогућавале промену система својинских односа и развијање нових друштвено-економских односа. Први облик интервенисања било је изрицање казни одузимања имовине сарадницима окупатора, што је омогућавало постепено преношење капиталистичке својине у руке народа. Упоредо је решавано и сељачко питање па је по пароли да земља припада ономе ко је обрађује извршена аграрна реформа 1945. године, током које су сељаци добили у својину обрадиве површине национализацијом одузете претходним власницима. И послеуставни период карактерише национализација средстава за производњу и учвршћење основа нових производних односа.

Партијска држава је била главни субјект урбанизације (Вујовић, 2002). Фаворизован је развој градова који су били носиоци оп-

штинских и регионалних, односно државних функција. Друштвеном својеном располагала је држава, као и парадржавне институције, без друштвене контроле. Градско земљиште и приватне стамбене и друге зграде су експроприсани, конфисковани и национализовани, четвртина стамбеног фонда, претежно у већим градовима, је била у друштвеној својина (Вујовић, 2002, стр. 113).

Индустријализација је углавном била заснована на екстензивном запошљавању радне снаге са села, а као последица се јавља рурализација градова. Досељеници споро усвајају урбане обрасце понашања што утиче на стварање различитих стилова живота који нове житеље града удаљавају од урбанитета. Помањкању урбанитета и деформисаној модернизацији у нашој средини највише доприноси чињеница да је у развоју грађанства било драстичних дисконтинуитета, што је оно малобројно и нестабилно, односно што не представља друштвено конституисан слој (Вујовић, 2002, стр. 113).

Планско повезивање београдске конурбације започиње изградом Генералног урбанистичког плана 1945. године (усвојен 1950. године), којим је први пут обухваћено подручје Земуна и Новог Београда. Реконструкција је тад била запостављена, а град се углавном развијао на слободним теренима, ширио се око старог градског ткива. Послератни развој Београда карактеришу две фазе. Прва је трајала до 1962. године, а у њој долази до наглог ширења периферије углавном убрзаном легалном, полулегалном и илегалном стамбеном изградњом, веома често са подстандардном комуналном и стамбеном опремом. Другу фазу је карактерисала масовна стамбена изградња нових насеља на слободним теренима. Она је омогућена већом економском развијеношћу земље, као и повећањем инвестиционих улагања у стамбене фондове.

Друштвене неједнакости су се веома јако испољавале на стамбеном питању. Расподела станова у послератном периоду мењала се у зависности од промена стамбене политике. Вршена је централна државна расподела станова, коју су обављали разни посредници и самоуправни облици, а истовремено је присутна и расподела друштвених станова, коју врше предузећа која су финансирала станоградњу. Такође је постојало тржиште станова у друштвеном власништву, односно замена станарског права, као и тржиште станова у приватном власништву. Станови су били веома скупи, а станарине ниске па је интересовање било највеће за добијање станарског права. Радници су били власници кућа у знатно већем броју од припадника виших друштвених слојева, што значи да су станове претежно добијали они који су могли да их купе.

Печујлић је проучавајући структуралне промене у Југославији након Другог светског рата установио да су постојала три периода (револуционарни, рестаурације класних обележја и самоуправљања),

које прате адекватни начини стратификовања. У свим фазама развоја препознатљиве су основне скупине социопрофесионалне структуре: бирократија (у првом периоду назива се руководећи кадар), средњи слојеви, радничка класа и сељаштво (Мркшић, 1987, стр. 78). Средњи слојеви представљају веома широку групацију између управљача и радника (техничка интелигенција, рутинско и више чиновништво). Политичка и економска моћ грађанског слоја је сломљена. Низом политичко-правних мера укинут је као класа и сведен на положај социјалних остатака (Печујлић, 1963, стр. 6). Део се, у ситуацији у којој је удео стручњака у укупном становништву био оскудан, интегрисао у постојећи систем на основу свог образовања и стручности.

РОМАНИ И РОМАНОПИСЦИ

Чланак је заснован на анализи три романа: *Ходочашће Арсенија Његована* Борислава Пекића, *Пријатељи* Слободана Селенића и *Лагум* Светлане Велмар Јанковић. Романи су одабрани на основу два критеријума, пре свега на основу релевантности њихове тематике за предмет рада, али и на основу њихове књижевне релевантности.

Романи *Ходочашће Арсенија Његована*, *Пријатељи* и *Лагум* настали су у периоду након Другог светског рата. Социјалистички друштвени поредак је на књижевни развој утицао више но ранији друштвени системи јер је књижевност подведена под идеолошку контролу. Самим тим је књижевни развој након 1945. године у приметној мери зависио од политичко-идеолошких промена.

После Другог светског рата најобимнији је био развој прозе, посебно романа (Деретић, 1990). У књижевном животу првих послератних година доминирају писци левичарске оријентације, који су се бавили патриотским, социјалним и револуционарним темама, као и обновом и изградњом. Након сукоба са Информбироом 1948. године одустаје се од наметања стилске униформности у књижевности, а иновације се најпре јављају код песника. Иако у почетку спорије, проза се мењала паралелно са поезијом.

Грађански слој је након Другог светског рата сматран неприкладном темом за књижевну обраду (Палавестра, 1999). И у романима насталим након Првог светског рата је присутна извесна одбојност према грађанском слоју и граду, коју су изражавали не само писци пореклом из руралних већ и писци из урбаних средина.

Тек крајем шездесетих година 20. века град је изједначен са селом у тематском смислу. Тако је почела права урбанизација српског ратног романа, који је у само средиште својих интересовања уградио судар два опречна и непомирљива модела културе: систем грађанског и комунистичког света, либералног и тоталитарног духа, индивидуалног и колективног права, критичког разума и ауторитарне моћи (Палавестра, 1999, стр. 40).

Борислав Пекић (1930-1992) је романом *Ходочашће Арсенија Његована* (1970) пробудио озбиљна очекивања и то не толико приказом Београда у ратном и послератном периоду већ говорењем о пасивном отпору грађанског слоја и његовом повлачењу. Осећајући да се у биолошком и моралном статусу грађанског Београда дешавају чудне промене, Пекић је започео испитивање непријатног сазнања да је „грађански сталеж напала плесан“ (Палавестра, 1999, стр. 42). *Ходочашће Арсенија Његована* је прича о кућевласнику и поседничкој страсти смештена у оквир три централна догађаја који образују историјски низ: сусрет са црвеноармејцима 1919. године у Вороњежу, сусрет са демонстрантима 27. марта 1941. и суочавање са студентским демонстрацијама 1968. године у Београду.

Романи Слободана Селенића (1933-1995) су искључиво посвећени урбаној култури па је то случај и са романом *Пријатељи* (1980). То је прича о вези између једног софистицираног грађанина Београда, Владана Хациславковића, и једног албанског сељака, придошлице у граду, Истрефа Верија (Норис, 2002, стр. 95). Истреф се обрео у Београду да би се племе сачувало од распламсале крвне освете, а Владан га је 1945. године заштитнички примио у своју кућу. Њихово пријатељство је прошло кроз више фаза да би се окончало услед непомирљивости два света којима су припадали.

Светлана Велмар Јанковић (1933) је у роману *Лагум* (1990) приказала трагедију грађанског света описујући живот Милице Павловић. Роман има форму фиктивне аутобиографије и прати године пре Другог светског рата у животу једне београдске породице средње класе, њихов доживљај рата и њихову судбину после комунистичког преузимања власти (Норис, 2002, стр. 175). За Велмар Јанковић лагум је место таме. Лагум је турска реч и означава мрачан подземни ходник, тунел без светлости (Велмар Јанковић, 1992, стр. 5).

Прикази сва три романа би морали бити знатно опширнији због њихове садржајности, али то превазилази оквире овог рада па је детаљније упознавање са садржајем романа препуштено читаоцима чланка.

Социолошко читање романа

Поједини показатељи недвосмислено указују на грађански статус породице Његован. Попут угледних београдских дама и Катарина је, Арсенијева супруга, одредила дан за салонске посете. Од доласка Јеврема Обреновића 1832. године за управника вароши Београд виђенији људи су у својим домовима почели да приређују примања по угледу на париске салоне у 18. веку. Институција салона је у Србију пренета из средње Европе, која је тада с великом страшћу опонашала француски културни модел (Чолак-Антић, 1994, стр. 65). О угледу самог Арсенија сведочи позив за одржавање предавања по-

водом јубилеја Кола српских сестара у оквиру серијала предавања о разним облицима испољавања урбаног живота. Поседовао је библиотеку од 627 књига из области градитељства. Од књига су му само куће биле драгоцене, а имао их је 36.

Арсеније је био кућевласник настањен на Косанчићевом венцу, који се под изговором угроженог здравља повукао у интиму свога дома уплашен променама у спољном свету. Први трауматични догађај био је сусрет са црвеноармејцима 1919. године у Вороњежу током грађанског рата када је, између осталог, посматрао како батинају добростојеће људе на улици. Након тога је уследио Арсенијев сусрет са демонстрантима 27. марта 1941. године у Београду.

„Захтијевамо да се укине власт капитала над људским радом, да се изврши аграрна реформа и земља на коришћење преда онима који је обрађују, захтијевамо да се подржаве, у друштвени посјед да пређу фабрике, железнице и рудници“ (Пекић, 2002, стр. 135).

Арсеније је не схватајући природу протеста одржао говор након ког је проглашен за империјалистичког провокатора и претучен.

„Па смо данас, даме моје и господо, поново приморани да се питамо – хоћемо ли допустити да поседничка класа, та со друштва, изгуби своју репродуктивну снагу? – и да опет смело одговоримо – нећемо, никада нећемо на ту инфамију пристати!“ (Пекић, 2002, стр. 141).

За Арсенија је приватна својина била неприкосновена. Приватно власништво, посед, као једна од најстаријих светиња грађанског друштва, у личности Арсенија Његована се филозофски и психолошки истанчаном градацијом преводи са тривијалног и вулгарног нивоа материјалног богатства, у област естетизованог култа поседништва (Корићанац, 2004, стр. 58).

Дан ослобођења Београда, 20. октобар 1944. године, за Арсенија је представљао дан када почиње обнова правног поретка и сигурности. Одлучио је да сачека неко време да се ствари врате на своје место. Након поновног изласка суочио се са друштвеном стварношћу заснованом на њему непознатим принципима, као и са студентским демонстрацијама 1968. године. С обзиром на своје двадесетседмогодишње добровољно заточеништво није скоро ништа знао о променама након рата, њиховом карактеру и правцу. Умро је не знајући да је његова судбина попут судбине других припадника грађанског слоја у новоизграђеном социјалистичком друштву, односно да су све његове куће експроприсане, осим куће у којој је становао, а неке од њих давно уклоњене.

Са још непосреднијим примером одузимања имовине сусрећемо се у *Лагуму*. Милица Павловић је била потомак угледне породи-

це. Образовање је стицала делимично у Паризу, постала је професор књижевности и говорила три страна језика. Била је чланица Управног одбора Удружења пријатеља уметности *Цвијета Зузорић*, које је имало веома важну улогу у друштвеном животу Београда. Ово друштво успело је да за две деценије (1922-1941), колико је постојало, формира београдску уметничку публику и њен укус по високим естетским критеријумима, да приближи европску уметност у експанзији београдском човеку, као и да афирмише југословенско сликарство, књижевност и музику на трагу тадашњег схватања југословенства као интегративног процеса (Вучетић Младеновић, 1997, стр. 217).

Миличин супруг, Душан Павловић, такође је стекао образовање у иностранству. Био је ликовни критичар, професор универзитета, саветник о питањима уметности, највише ликовне, на двору Александра Карађорђевића. О статусу породице Павловић сведочи и опис уређења њиховог животног простора, као и друштвеног живота. Најпре су живели у великом и удобном стану на Врачару, а затим у модерном стану на Дорћолу. Друговали су са Савом Шумановићем и многим угледним грађанима Београда тога времена.

Душан Павловић је 1944. године лишен слободе као издајник јер је био саветник у влади Милана Недића. Скоро сва имовина им је одузета и живели су у оскудици након рата јер породица народног непријатеља није имала право на помоћ. Због тога његова супруга није могла ни да нађе посао, бар не јавно. „Где год да сам се појавила, препознавали су ме као *госпођу*, што ће рећи као припадника поражене грађанске класе осуђене на пропаст“ (Велмар Јанковић, 1992, стр. 204).

Владану Хаџиславковићу, главном лику романа *Пријатељи*, по окончању Другог светског рата одузет је мир у кући уселјавањем нових станара. Владанова породица одиграла је важну улогу у српској историји, постали су угледни грађани Београда и на крају усвојили све западњачке навике са којима је град долазио у контакт (Норис, 2002, стр. 96). Био је оксфордски студент историје, али је напустио студије због почетка Другог светског рата. Постао је стручњак за Енглески грађански рат, бавио се изучавањем Кромвела. Живео је у Милићевом здању, богато опремљеној породичној кући на Косанчићевом венцу. Радио је за *British Council*, што је још више допринело изазивању подозрења околине.

Градске власти су му 1944. године експрописале половину куће. Део који је задржао за себе, а у који је касније уселио Истрефа, био је одабран тако да је сачувао независност у односу на остатак куће, али то није значило да неће бити узнемираван. У други део куће се најпре уселио заставник Пуниша Мирчетић са породицом из Превиша код Шавника, а затим су почели да пристижу и њихови рођаци на привремени боравак, који је умео да се одужи, затим и други станари.

Током времена су се односи између Хаџиславковића и Мирче-тића погоршавали јер Владан није желео пријатељство житеља другог дела куће, а затим су прерасли у отворено непријатељство након што је одбио да прими тањир куване сушене овчине. Владану је највише сметало то што становници куће у дворишту држе разне животиње, кољу их, деру, а утробу остављају у дворишту па је развлаче пси и мачке. Владан је протествовао, а Мирче-тић с полетом узвраћао: „Бе смрди, реакцијо буржујска, ђеца ти смрдјела“ (Селенић, 2000, стр. 224). Владану је сметало и то што су направили огњиште на паркету у сред куће, пуцали кад се веселе, градили пољске тоалете по дворишту, а на крају му је изузетно засметало грађење и насељавање свиња у дворишту што је била последња кап која га је мотивисала да свиње сабљом искасапи. Под притиском је изразио протест на себи потпуно недоличан начин.

Ваља поновити да је индустријализација у послератној Југославији углавном била заснована на запошљавању неквалификоване и полуквалификоване радне снаге са села. Као последица масовног досељавања сеоског становништва у град, које споро прихвата градске обрасце живљења, долази до рурализације. То утиче на формирање различитих стилова живота, подкултура, „новокомпоноване“ масовне културе која нове грађане удаљава од урбанитета у смислу племенитог градског понашања образованих људи чија је основна врлина толеранција (Вујовић, 1990, стр. 42). Селенић је на сликовит начин у понашању Хаџиславковићевих суседа приказао шта значи рурализација Београда.

Већ смо навели да су се друштвене неједнакости у СФРЈ јако испољавале на стамбеном питању. Селенић временски одређује када је Дедиње постало елитно насеље. Након Другог светског рата је Владанов деда Димитрије противно тадашњој моди подигао кућу на Дедињу.

„Тек деценију или две касније Дедиње ће постати престижни стамбени ревивр, али када се мој деда одлучио за куповину тог земљишта, његова два спретнија брата, Стојан и Велизар, овакву одлуку морадоше детињаријом сматрати“ (Селенић, 2000, стр. 92).

Селенићева временска процена атрактивности Дедиња се не поклапа са историјским подацима. Раскошне виле је елита подизала на Дедињу у периоду пре Другог светског рата, затим је овакво стање пресечено ратом и настављено након истог.

Кроз причу о карактерима Димитријеве браће огледа се послератно територијално ширење Београда. Један је био председник београдске централе Народне банке, а други је радио у *Славији експорт-импорту А. Д.*, па су удружени вршили разне махинације.

„Њих двојица су, наравно, знали и где ће и кад ће и коју ће земљу узимати, те тако, на пример, један, Велизар, на време покупова будзашто ледине које почињаху иза последњих палилулских кућа код Ботаничке баште па се протезаху све до Јеврејског гробља, а баш ту, као случајно, само неколико година касније, изникну модерно насеље архитекте Светозара Јовановића, такозвана Професорска колонија, у чијој је градњи онај други, Стојан, обилно учествовао користећи хипотекарне кредите добивене, наравно, не по правди већ по старом турском узусу ја теби из моје, а ти мени из твоје банке“ (Селенић, 2000, стр. 93).

Заправо је стамбена оскудица најбољи индикатор лошег послератног стандарда приказаног кроз роман *Пријатељи*. У једном тренутку било је 25 станара у Милићевом здању, не рачунајући Роме у подруму чији број није био познат.

„Владан је, наравно, у заједници на Косанчићевом венцу заузимао сасвим нарочито и одвојено место, тако необично и противречно да ни неко, од Истрефа много вичнији рашчлањивању односа међу људима, не би био кадар правим речима описати осећања бучног, ужурбаног, одушевљеног, револуционарног колектива према тој светој крави прошлости, неразумљивом сустанару, развлашћеном суверену, ходајућем доказу о њиховој победи, чудно безазленом и безопасном, блесавом класном непријатељу“ (Селенић, 2000, стр. 306).

Романи указују и на стилове градње у Београду. Већ на првој страници романа *Лагум* кроз опис зграде у којој су живели Павловићи упознајемо се са стилем којим су грађене зграде непосредно пре Другог светског рата. Споља безлична као и све зграде тога типа из времена када је и у београдској архитектури почео да се цени функционализам, намерно лишена свих украса, са полукружним ложама на углу и уским стакленим балконима према Господар Јевремовој, ова је зграда откривала своју удобност чим би се, из Доситејеве, ушло у мали мермерни хол (Велмар Јанковић, 1992, стр. 11).

Ходоћаиће Арсенија Његована изнедрава слику о послератној градњи, пре свега о ницању Новог Београда. Сваког поподнева је Арсеније са прозора дурбинима пратио подизање овог дела града на другој обали Саве. Сматрао је послератну архитектуру термитском. Зграде које је он куповао или зидао биле су много лепше од ових кошница. Поврх свега, а то ми је и најтеже падало, беху савршено безличне, на безизразним фасадама није било ничег што би их обележавало, телесно издвајало, душевно разликовало (Пекић, 2002, стр. 36). Упркос томе, оне су биле изванредно ефикасне, ефикасније од најамница Арсенијевих, што и јесте древна суштина кућевласништва. У њима није било холова, веранди, тремова, излишних одаја расипничких димензија већ само онога што је за голи живот потребно. Колективизам градње и заједништво живота у Новом насељу

свему је давало печат анонимности, истости у форми и садржини, што је нарушавало узвишен његовански осећај за индивидуалност лепоте и склада грађевина (Корићанац, 2004, стр. 62).

Наизглед је овај роман фикција о кућевласнику Његовану, али се у њему крије својеврсна историја београдске архитектуре, како у међуратном периоду, тако и након Другог светског рата. Поједине архитекте које су пројектовале Арсенијеве куће, као и Емилијан Јосимовић, су документарне личности романа, дакле особе које су заиста дале неизбрисив неимарски допринос Београду. Емилијан Јосимовић (1823-1897) је био први српски урбаниста. Извршио је геодетско снимање старог дела града у Шанцу и направио први план регулације за централни део града. Константин Јовановић (1849-1923) је пројектовао зграду Задужбине Николе Спасића (Кнез Михаилова 33), зграду Народне банке (Краља Петра 12), две куће Анастаса Јовановића (Косовска 25 и 30), зграду Косте Миленковића (Змај Јовина 9) итд. Милан Капетановић (1859-1934) је пројектовао породичну кућу Јеврема Грујића (Жоржа Клеменсоа 17, данас Светогорска). У роману се спомињу још и архитекте Андра Стевановић (1859-1929), Милан Антонић (1868-1929), Никола Несторовић (1868-1957) и Данило Владисављевић (1871-1923).

Промене назива улица су такође индикатор промене друштвене климе. Арсеније Његован је био изненађен видевши да се Космајска улица двадесет седам година након његовог последњег изласка зове Улица Маршала Бирјузова. Није знао ко је та особа, али је сматрао недоличним то што општина од житеља улице није тражила сагласност у вези са овом променом. Милица Павловић се у роману *Лагум* дотиче преименовања Улице Маршала Пилсудског у Тадеуша Кошћушка. Тако је успомена на једног Пољака, заслужног у једном времену, била замењена успоменом на другог, заслужног у другом времену, али ми никада није било јасно, пошто су обојица стекла највеће заслуге штитећи Пољску од руских освајача, зашто је ова замена извршена на овај начин, корачањем натрашке у историју (Велмар-Јанковић, 1992, стр. 60)?

ЗАКЉУЧАК

Левефр дефинише град као отисак друштва у простору (Басан, Кофман, Жоа, 2005), а Де Бонал књижевност као израз друштва. Дакле, и урбани феномен и књижевна дела су детерминисана друштвом. О односу књижевности и друштва је доста писано, иако се социологија књижевности може и даље сматрати неразвијеном. Социолошка интерпретација књижевности – како оне узвишене, тако и оне намењене масама – је подручје којем наука о друштву до сада није поклањала посебну пажњу (Левентал, 1990, стр. 275). Једна од три

категорије испитивања које се могу разликовати у социологији књижевности примењена је у овом раду: начин на који књижевност јесте или треба да буде одраз друштва из ког израста. Свако је писање одраз друштва јер садржи много елемената који су социјалног порекла. Некакав одраз социјалне стварности је увек ту, само га треба наћи... (Вот, 1990, стр. 296).

Неоспорно је да се социологија не може ослонити само на податке које ствара за своје потребе већ мора користити и разне друге податке који настају у друштву. Намера је била да се у овом раду покаже да роман може бити посматран не само као књижевно дело већ и као база података од значаја за социологију и то у овом случају као извор података о Београду и променама у њему. Град као тема историјских, филозофско-социолошких и уметничких истраживања, задобија свој одраз и у књижевности (Корићанац, 2004, стр. 10). Оно што се свакако намеће као проблем је неодређеност са којом се сусреће истраживач на овом пољу због недовољне изграђености социологије књижевности.

Арсеније Његован, Владан Хациславковић и Милица Павловић, као и већина других ликова обрађених романа су имагинарни ликови што не значи да су романи лишени историјског садржаја. Свако писање је својеврсно сведочанство одређеног времена и ови ликови су ипак обитавали у реалним историјским околностима у којима су живели њихови творци. Не можемо сваки податак из романа сматрати поузданим изразом друштва одређеног доба. Арсеније Његован, на пример, говори језиком архаичним за раздобље у ком живи. Поузданост података из романа можемо проверити поређењем са другим већ постојећим подацима. Не можемо прихватити Селенићев приказ Дедиња као локације која привлачи пажњу елите тек у периоду након Другог светског рата јер постојећа сазнања социологије града указују на ранији временски период. С друге стране, можемо имати пуно поверење у способности архитеката који су пројектовали Арсенијеве куће, јер је Пекић заправо кроз тај сегмент романа дао преглед значајних београдских архитеката у другој половини 19. и првој половини 20. века. С мање или више историјских појединости, Београд је често бивао декор с препознатљивим обрисима чије су се празне површине попуњавале описима и приповедањем, драмским заплетима или патриотским стиховима (Корићанац, 2004, стр. 11).

Несумњиво се пажљивим читањем романа *Ходочашће Арсенија Његована*, *Пријатељи* и *Лагум* стичу сазнања о различитим структурама које чине град и њиховим променама и то на специфичан начин, са детаљима који приказују дух једног времена. Задатак социологије књижевности састоји се у томе да имагинарне ликове лепе књижевности доведе у везу са специфичном историјском ситуацијом из које потичу и на тај начин књижевну херменеутику учини делом социологије знања (Левентал, 1990, стр. 278).

ЛИТЕРАТУРА

- Басан, М., Кофман, В., Жоа, Д. (2005). *Десет теза за социолошку теорију урбане динамике*. У С. Вујовић и М. Петровић (Ур.), *Урбана социологија* (стр. 229–238). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Велмар Јанковић, С. (1992). *Лагум*. Београд: БИГЗ.
- Вот, Ј. (1990). Књижевност и друштво. У С. Петровић (Ур.), *Социологија књижевности* (стр. 288–298). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Вујовић, С. (1990). *Људи и градови*. Будва и Београд: Медитеран и Филозофски факултет у Београду.
- Вујовић, С. (2002). Урбана свакодневница деведесетих година. У С. Болчић (Ур.), *Друштвене промене и свакодневни живот: Србија почетком деведесетих* (стр. 109–134). Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- Вучетић-Младеновић, Р. (1997). Балови удружења пријатеља уметности *Цвијета Зузорић*. *Годишњак за друштвену историју* 4 (2–3), 217–224.
- Деретић, Ј. (1990). *Кратка историја српске књижевности*. Београд: БИГЗ.
- Заламански, А. (1990). Проучавање садржина – главна етапа социологије савремене књижевности. У С. Петровић (Ур.) *Социологија књижевности* (стр. 142–150). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Корићанац, Т. (2004). *Историјски и утварни ликови Београда: Београд у романима Борислава Пекића Златно руно и Ходочашће Арсенија Његована*. Београд: Музеј града Београда.
- Левентал, Ј. (1990). Књижевност и друштво. У С. Петровић (Ур.), *Социологија књижевности* (стр. 275–287). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Милић, В. (1996). *Социолошки метод*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Милорадовић, Г. (1997). Историјско у роману *Радецки-Марш* Јозефа Рота. *Годишњак за друштвену историју* 4 (2–3), 242–266.
- Мркшић, Д. (1987). *Средњи слојеви у Југославији*. Београд: Истраживачко-издавачки центар ССО Србије.
- Норис, Д. Е. (2002). *Балкански мит: питања идентитета и модерности*. Београд: Геопоетика.
- Палавистра, П. (1999). Грађански свет у српском ратном роману. У М. Матицки (Ур.), *Српски роман и рат* (стр. 37–45). Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа“.
- Пекић, Б. (2002). *Ходочашће Арсенија Његована*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Петровић, М. (2000). Градови у транзицији: искуство развијених земаља у последњим деценијама 20. века. *Социологија* 42 (3), 409–36.
- Печујлић, М. (1963). *Промене у социјалној структури Југославије*. Београд: Виока школа политичких наука.
- Селенић, С. (2000). *Пријатељи*. Београд: Просвета.
- Чолак-Антић, Т. (1994). Књижевно-уметнички салони у Београду 1830-1940. *Годишњак за друштвену историју* 1 (1), 57–66.

Željka Manić, University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Department of
Sociology, Belgrade

CHANGES IN POST-WAR BELGRADE IN SERBIAN WRITERS' NOVELS

Summary

This paper deals with the social and ecological structure of Belgrade and the changes depicted in the novels written by Serbian writers after the Second World War. Social structure is understood as social stratification, and the emphasis is on the perception of the middle class. Ecological structure comprises the natural surroundings, technological environment, city zones, and districts.

It is argued that there is an undeniable connection between the society and the city, i.e. that global changes cause changes of the urban phenomenon. Literature is also a reflection of society, but it can not be considered as its completely reliable expression. The reliability of the data from novels can be checked by comparing them to other available data. When it comes to the relationship of the city and literature, there are few papers in sociology based on studying the contents of literary works which focus on the city.

In order to understand the social and ecological structure of Belgrade and its changes, it is necessary to look at the history of Belgrade's social space and social context before and during the period covered by the novels that are analyzed. The last quarter of the 19th century in Belgrade was characterized by a turbulent development of the city, with a more pronounced social differentiation. After World War I, the housing crisis emerged. Owners of pre-war dwellings, driven by quick and easy profits, began restoring and raising buildings for lease. This situation lasted until the beginning of World War II. Towards the end of the war and during the postwar period, various measures were undertaken that allowed a change in the system of property relations and the development of new socio-economic relations. Social property was disposed by the state and para-state institutions, with no social control.

The post-war development of Belgrade was characterized by two phases. During the first one, that lasted until 1962, there was a sudden expansion of the city outskirts through accelerated legal, semi-legal and illegal housing construction, often with substandard housing and utility equipment. The second phase was characterized by substantial housing construction in new settlements raised in uninhabited areas. Social inequalities had been very obvious in the housing issue, but the distribution of housing in the postwar period changed with a shift in the housing policy.

The paper is based on the novels *Pilgrimage of Arsenije Njegovan* by Borislav Pekić, *Friends* by Slobodan Selenić and *Lagum* by Svetlana Velmar-Janković. These novels were selected on the basis of two criteria, primarily based on the relevance of their topic to the subject of the paper, but also on the basis of their literary relevance. *Pilgrimage of Arsenije Njegovan* is the story of a homeowner, and tells about the passion for possession, the passive resistance of the middle class, and its withdrawal. *Friends* describe the relationship between Vladan Hadžislavković, a Belgrade citizen, and Istref Veri, a newcomer in the city. *Lagum* presents the tragedy of the middle-class citizens, describing the life of Milica Pavlović.

Sociology can not rely only on the information it creates for its own needs, but must use a variety of other data that arise in the society. The intention in this paper is to show that a novel can be seen not only as a literary work but also as a database relevant to sociology – in this case as a source of information about Belgrade and changes in it. One of the research categories which can be identified in the sociology of literature is applied in this article: the manner in which literature should be or is the reflection of the society from which it originates.